

Ա. ՀԱՏԻՏՅԱՆ

**ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ Ս. ԷԶՄԻԱՇՆԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ*
(1920—1967 թթ.)**

ՆՎԻՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՒՆԵՐԸ Ս. ԽՈՐԵՆ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՕՐՈՎ

Ա. Կիլիկիայի Աթոռի հաստատումը Անթիլիասում

Տ. Խորեն Ա կաթողիկոսի օրով Տանն Կիլիկիայի, Երուսաղեմի և Կ. Պոլսի Աթոռները, նույնպես ունեին իրենց զահակալները: Հայ եկեղեցին բուժում էր իր վերքերը, նորից ուղքի կանգնում և եկեղեցու առաքելության համար սկսվում էր վերանորոգության հուսալից մի շրջան:

Մայր Աթոռը աշխատում էր է՛լ ավելի ամրապնդել, սերտացնել գոյություն ունեցող կանոնական, եկեղեցական և քարոջական-հոգևոր կապերն ու հարաբերությունները, համագործակցությունն ու միությունը Աթոռների միջև թղթակցությամբ, կոնդակներով և կենդանի շփումներով:

Տ. Խորեն Ա կաթողիկոսի օրով ևս Տանն Կիլիկիայի կաթողիկոսն էր Տ. Սահակ Բ Խապայանը, որը 1928 թվականին գաղթական «Կիլիկիո կաթողիկոսության պետատան մավր խաղաղության և ապահովության մավահանգիստը հասցնելու համար» (Կըտակ) իրեն աթոռակից կաթողիկոս էր նշանակում տ. Բաբգեն եպս. Կյուլեսերյանին: Կիլիկյան թեմերի վերականգնությունից հետո աթոռակցի նշանակումը Տ. Սահակ կաթողիկոսի հիշատակության արժանի գործերից մեկն էր, Աթոռի ամրապնդման և գոյության տեսակետից:

1931 թվականի ապրիլին Հայեպոմ գումարված կիլիկյան թեմերի 35 հոգուց բաղ-

կացած պատգամավորական ժողովը, օրինականացնելով Տ. Սահակ կաթողիկոսի ցանկությունը, տ. Բաբգեն եպս. Կյուլեսերյանին աթոռակից կաթողիկոս էր ընտրում: Աթոռակից կաթողիկոսի օծումը կատարվում էր 1931 թվականի ապրիլի 26-ին Հայեպիս և Քառասնից Մանկանց եկեղեցում: Այնուհետև «երկու կաթողիկոսները փառավոր հուղարկով ճանապարհ ելան Հայեպեն և փառավորագույն ընդունելությամբ մտան Բերրոթ և անտի եկան Անթիլիաս» (ԲԱԿ, «Պատմություն կաթող. Կիլիկիոյ», էջ 1021):

Երկու կաթողիկոսները աշխատում են այնուհետև ամրապնդել տարագիր կիլիկյան Աթոռը Անթիլիասում:

Թեև «Հայեպին էր կաթողիկոսական քաղաք ըլլալու իրավունքը, որովհետև սկիզբն էր վեր Սիսի հետ և անոր հավասար դիրք ունեցավ Հայեպ», ինչպես նաև երբեմն «Հայեպ կնատեին Կիլիկիո կաթողիկոսները», և Հայեպիս և Քառասնից Մանկանց եկեղեցին տեսել էր «կաթողիկոսական և եպիսկոպոսական ձեռնադրություններ և օծումներ, սրբալույս մեռոնի օրհնություններ», բայց նկատի առնելով, որ Սիրիայի և Լիբանանի ֆրանսիական գրավման օրով բազում ալ հարանվանությունների «հոգևոր պետերը Բեյրութ են հաստատած իրենց Աթոռները, իրերու բնական բերմունքով Կիլիկիո Աթոռն ալ պիտի հաստատվեր Բեյրութ, և ասիկա փափաքն էր նաև քարձր կոմիսարության: Բայց Բեյրութի մեջ չկար հարմար

* Ծարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1967 թվականի № ԺԲ-ից և 1968 թվականի №ՆՆ Ա.—Դ-ից:

տեղ մը կաթողիկոսարան ընելու համար» («Սիոն», 1930, էջ 263):

Այս առթիվ կատարված բանակցությունների հետևանքով, Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան որբախնամ ընկերությունը՝ Նիլր Իստ Ռոլիֆը, Անթիլիասում գտնվող իր որբանոցի շենքերը տարեկան մեկ դուար վարձով հանձնում է Ս. Սահակ կաթողիկոսին՝ այստեղ հաստատելու համար կիլիկյան Աթոռը և բացելու եկեղեցականներ և ուսուցիչներ պատրաստելու համար դպրոց:

1930 թվականի ապրիլի 7-ին Բեյրութում ստորագրվում է Անթիլիասի ամերիկյան որբանոցը կիլիկյան կաթողիկոսության տրամադրող և ութ հոգվածներից բաղկացած պալմանագրությունը:

1930 թվի դեկտեմբերի 28-ին կատարվում էր նորահաստատ կաթողիկոսարանի Ս. Թարգմանչաց եկեղեցու օծումը: «Քանի որ եկեղեցին հիմանք կառուցված նոր շենք մը չէր, հայտնար դատվեցավ օծել միայն Սեղանին վեմ քարը, խորհրդանոցներն ու ավագանը» («Սիոն», 1931, էջ 28):

1931 թվականի հոկտեմբերի 13-ին բացվում է Անթիլիասի դպրեվանքը, «Դպրեվանք կաթողիկոսության Կիլիկիո» անունով, 37 ուսանողներով, արմաշական և Ղուրջան արքեպիսկոպոսի աջակետ տ. Ծաֆե ծ. վրդ. Գասպարյանի վերահստչությամբ: Դպրեվանքի ուսումնական ծրագիրը հինգ տարի էր, երկուսը նախապատրաստական, երեքը՝ մասնագիտական: Դպրեվանքում դասեր ունեին տ. Բաբգեն աթոռակից կաթողիկոսը և տ. Ծաֆե ծ. վարդապետը: Կաթողիկոսարանը ունենում էր նաև իր մատենադարանն ու գրադարանը:

Նույն թվականին բացվում է Անթիլիասի փոքրիկ տպարանը, իսկ 1932 թվականի հունվարից սկսվում է հրատարակությունը կաթողիկոսարանի պաշտոնաթերթը «Հասկ»-ի, խմբագրությամբ տ. Բաբգեն աթոռակից կաթողիկոսի: «Հայ ժողովրդի այն հատվածը, որ տառապանքի մամուլներեն ու մահվան դաշտերեն անցնելով ասպատան գտավ Սյուրիո և Լիբանանի գիրկին մեջ, պետք ունի ատոք հասկերու սնունդին, պահելու և պաշտպանելու համար Ավետարանով լուսավորված իր ամուր հավատքը և ազգային մշակույթի թանկագին ավանդներն ու ավանդությունները, իր մայրենի եկեղեցվո մեջ», — գրում էր իր առաջին խմբագրականի մեջ տ. Բաբգեն աթոռակից կաթողիկոսը: («Հասկ», 1932, թիվ 1, էջ 1):

«Հասկ»-ը առաջին տարին լույս էր տեսնում ամեն ամիս երկու թերթ կամ չորս երկուս էջերով: Հաջորդ տարի նա հրատարակվում էր ավելի բովանդակային և ավելի մեծ ծավալով, դառնալու համար տ. Բաբգեն

աթոռակից և մանավանդ լուսահոգի Ս. Գարեգին Հովսեփյանց կաթողիկոսի օրով մեր լուրջ ու բովանդակային եկեղեցական ամսագրերից մեկը:

1930 թվականին կազմակերպվում են կիլիկյան թեմերը՝ Բեյրութը, Դամասկոսը, Հալեպը, Անտիոքը ու Կիպրոսը: Թեմերը ունենում են իրենց թեմակալ եպիսկոպոսներն ու ընտրված սահմանադրական վարչությունները՝ միօրինակ վարչական դրությամբ:

Ս. Խորեն Ա կաթողիկոսի օրով սիրալիր հարաբերությունները Տանն Կիլիկիայի ինքնի հետ շարունակվեցին և ամրապնդվեցին:

1932 թվականի նոյեմբերին Մայր Աթոռում գումարված ազգային-եկեղեցական ժողովին պաշտոնապես հրավիրված էր նաև Տանն Կիլիկիայի Աթոռը՝ Ս. Գևորգ Ե կաթողիկոսի կազմած կանոնադրության համաձայն (ՏԵՍ «Էջմիածին» ամսագիր, 1962, Բ, էջ 22):

Ս. Սահակ կաթողիկոսի հրահանգով աթոռակից տ. Բաբգեն կաթողիկոսը պետք էր այդ ընտրության ներկայացներ Տանն Կիլիկիայի կաթողիկոսը, «բաց ժամանակը և քաղաքական պատճառները թույլ չտվեցին», որ Բաբգեն Վեհր կարենար ներկա գտնվել Մայր Աթոռում, ժողովի աշխատանքներին: Ամենայն Հայոց Հայրապետի ընտրությանը կիլիկյան Աթոռը 1932 թվի նոյեմբերի 12-ին ներկայացնում էր տեղակալ տ. Խորեն արքեպիսկոպոսին:

Ս. Սահակ և տ. Բաբգեն կաթողիկոսները ջերմորեն ողջունում և շնորհավորում էին 1932 թվականի նոյեմբերի 12-ի Ս. Խորեն Ա կաթողիկոսի ընտրությունը: Նորընտիր Ամենայն Հայոց Հայրապետը իր 1932 դեկտեմբեր 30 թվակնի և համար 897 նամակով գրում էր երկու կաթողիկոսներին հասցեագրված իր ողջույնի խոսքի մեջ.

«Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսական և Երուսաղեմի ու Կ. Պոլսո Պատրիարքական Աթոռները այսօր մեծ դեր ունեն կատարելու ի սփյուռս աշխարհի տարածված Հայ ժողովրդին իր Մայրենի Եկեղեցու ծոցում պահպանելու և Հայ Եկեղեցու վերակենդանացման ու գորացման աջակցելու առաջնաբժեք գործում:

Հոգիս հրճվում է և գորանում տեսնելով միշտ Աթոռների և Մայր Աթոռի սիրո շաղկապը, որ Մեր օրով անշուշտ առավել պիտի գորանա, որով ծանր լուծա՝ բեռան բաժանմամբ՝ պիտի թեթևանա, և քաղցրանա, և հնարավոր դառնա կոչմանս մեծ պարտքը՝ գոնե մասամբ իվիք՝ ի կատար ածելու...»

Մաղթում եմ որ Տերը երկար կյանք պարգևի Ձեզ, գաղթականության ցուպն առած Սյուրիո արյունաքամ ու տանջված Հայ ժո-

դավրդի բեկորները հուսարդելու, մխիթարելու, դատարարակելու և ամամար գորացնելու՝ և Ձեր պատվական Աթոռակցին, իմ սիրելի հոգևոր եղբորս՝ կար և ույծ պարզելու, իբրև երկրորդ Մովսես ճոցա Ավետյաց երկիր առաջնորդելու, որպեսզի իբրև ազգ ամբողջանանք և հոգևոր-ազգային գորավոր կեդրոն ունենանք ի մխիթարություն Մեր և Ձեր և համայն ազգի» (ընդգծումը իմն է—Ա. Հ.):

Ողջագորանքներս Ձեզ և Աթոռակցի, սիրո ողջույններս Ձեզ եկեղեցապա հոգևորականության և օրհնություններս սիրեցյալ հետիոյն:

Տ. Խորեն Ա. կաթողիկոսի նամակին պատասխանում էին Տ. Սահակ և Տ. Բաբգեն կաթողիկոսները, 1933 թվականի հունվարի 30-ին, հշելով, որ Մայր Աթոռը վստահ կարող է լինել «մեր գործակցության և մեր անվերապահ սիրուն և նվիրման հանդեպ ա. Էջմիածնի» («Հասկ», 1933, էջ 11):

Տ. Խորեն Ա. կաթողիկոսը իր անդրանիկ հայրապետական կոնդակում 1933 թվականի հունիսի 1-ին մասնավոր ջերմությամբ էր ողջունում Տ. Սահակ և Տ. Բաբգեն կաթողիկոսներին և խոսում էր Սիրիարում և Լիբանանում ապաստան գտած հալ ժողովրդի գաղթական զավակների մասին. «հաճութեամբ տեղեակ ենք զբազմազան վատապանք և աշխատանք Ձերոց ի վերակազմության կաթողիկոսարանիդ, ի բացումն դրարոցսց և աստուածահանոյ հաստատութեանց առ Ձեզ և յամենայն քաղաքս և յաւանս, որ բնակեալ և դադարեալ կան ազգայինք Մեր: Ուրախ ենք յոյժ ընդ վատասկ և ընդ յաջողութիւն Ձեր, զոր իմ իսկ սեպհական համարիմ»:

Ամենայն Հայոց Հայրապետի անդրանիկ կոնդակից ութ օրհնակներ ուղարկվել էին Անթիլիաս: «Այս կոնդակները.—գրում է Բաբգեն Վեհր,—դրվեցան կաթողիկոսությանս թեմակալ առաջնորդներում, որպեսզի հանդիսավորապես կարդացվին եկեղեցիներում մեջ և բացատրվի ժողովրդյան ատոր բովանդակությունը» («Հասկ», 1933, էջ 49):

Տ. Բաբգեն կաթողիկոսը «Էջմիածին և Անթիլիաս» իր բովանդակալից մի այլ հոդվածի մեջ, որը գրվել է Ամենայն Հայոց Տ. Խորեն Ա. կաթողիկոսի անդրանիկ կոնդակի առիթով, խոսելով երկու Աթոռների հարաբերությունների և համագործակցության մասին, հշում էր կիլիկյան թեմերում Ամենայն Հայոց Հայրապետի անդրանիկ կոնդակի ընթերցվելու կապակցությամբ. «Էջմիածնի և Կիլիկիո կաթողիկոսության պատմության մեջ նախընթաց չունի այս դեպքը» («Հասկ», 1933, էջ 58):

1935 թվականի դեկտեմբերի 9-ին Անթի-

լիաս էր հասնում Ամենայն Հայոց Հայրապետի լիազոր-նվիրակ տ. Գարեգին արքեպ. Հովսեփյանցը, երկու Աթոռների միությունն ու համագործակցությունը սերտացնելու, սփյուռքի ազգային-եկեղեցական կյանքում խաղաղություն և ներդաշնակություն հաստատելու առաքելությամբ:

Բաբգեն Վեհր ողջունելով հայրապետական պատվիրակին, ասում էր. «Հրմվանքով կողջունեմ մեր սիրելի եղբոր՝ Ամենայն Հայոց Վեհապառ կաթողիկոսին պատվիրակին և մեր անձնական բարեկամը, հանձին Ձեր Սրբազնության մեր այս համեստ հարկին ներքև... Դուք մեր Հայաստանի շունչը կրերեք մեզի և ա. Էջմիածնի կարոտը» (ընդգծումը իմն է—Ա. Հ.):

Հայրապետական պատվիրակը պատասխանում էր «պաշտոն ունեմ Ամենայն Հայոց Հայրապետ Տ. Տ. Խորեն Ա. կաթողիկոսի եղբայրական ողջույնները բերել Ձեզ և մոտիկից ծանոթանալ կիլիկյան Աթոռի և նրա թեմերի գործունեությանը, որոնց կազմակերպությունը այնքան սուղ ժամանակի մեջ, այդքան ուրախություն է պատճառել մեզ»:

Այնուհետև հայրապետական պատվիրակը առանձին տեսակցություններ էր ունենում և՛ երկու կաթողիկոսների, և՛ կիլիկյան թեմերի եպիսկոպոսների հետ՝ երկու Աթոռներու հարաբերությանց մասին:

Այս տեսակցության մեջ անվերապահ կերպով արտահայտվեցան կայծիքներ, և այս ազատ արտահայտություններն հալանդվեցավ, որ ամենին գլխավոր խնդիրն է Հայաստանյայց եկեղեցվո պահպանությունը ամեն տեղ և ամեն գնով: Տ. Բաբգեն կաթողիկոսը հայտարարեց և շեշտեց, թե Կիլիկիո Աթոռը կախմի Էջմիածնի Աթոռին համար և իր բոլոր եպիսկոպոսներով հավատարիմ է Մայր Աթոռին (ընդգծումը իմն է—Ա. Հ.):

Այլևս շատոնց վերջ գտած են Գեորգ-Մկրտիչյան սնտի բանավեճերը, և ամենքս նվիրված ենք հալ ժողովուրդը պահելու իր մարերի եկեղեցվույն ծոցը, իր բոլոր կարելի միջոցներով, և թե պատրաստ ենք միշտ գործակցելու Մայր Աթոռին՝ դյուրացնելու համար անոր աշխատանք սփյուռքի մեջ: Վստահ ենք, որ Ձեր Սրբազնության առաքելությունը, Հայաստանյայց եկեղեցվո ներքին միությունը պահելու սփյուռքի մեջ, հաջողությամբ կապակվի»: Գարեգին արքայական պատասխանեց և ըսավ՝ «թե՛ Ն. Ս. Օծություն Ամենայն Հայոց Հայրապետը, և թե՛ իր միաբանակից եպիսկոպոսներ միևնույն ոգվով տոգորված են, և թե ինքը այս Աթոռն ու ժավորված և ոգևորված պիտի մեկնի շարունակելու իր առաքելությունը սփյուռքի մեջ: Եվ ակնարկելով տեղ-տեղ հառաչ և-

կա՞ծ եկեղեցական վարչական բաժանումնե՞րու, հայտարարեց.—Ձոր օրինակ, եթե Մարսիլիո մեջ հառաջ եկա՞ծ երկպառակությունը վերցնելու համար իմ տված հրահանգները և իմ ցույց տված կարգադրությունները հարգվին, վստահ եղե՞ք, որ միությունը ինքնին պիտի գոյանա, և Ամերիկայի մեջ ալ նույնքան հաջողությամբ պիտի վերնա երկպառակությունը» («Հասկ», 1935, էջ 145):

1936 թվականի մարտի 29-ին, կիրակի օր, Անթիլիասում Տ. Բաբգեն աթոռակից կաթողիկոսը կատարում էր իր առաջին և, դժբախտաբար, վերջին մեծօրհնությունը: Հանդիսության ժամանակ Բաբգեն Վեհր նոր մեծոհի մեջ խառնում էր «պատմական մեծոհներ» մեր Աթոռին հին մեծոհին հետ, ա՛սինքն ու Էջմիածնե՛ն՝ Ղազար Զահկեցվո (1737—1751 թթ.), Եփրեմ Չորագեղցվո (1810—1835 թթ.) և Գևորգ Ե-ի (1911—1930 թթ.) մեծոհները՝ ցույց տալու համար, թե Մի է Հայաստանյայց եկեղեցվո նվիրապետությունը և կաթողիկոսունք և պատրիարքունք գործակիցներ ենք իրարու և պաշտոնյաները այդ սուրբ միության» («Հասկ», 1936, էջ 18):

Բաբգեն Վեհր իր նոր օրհնած սրբալույս մեծոհից նվեր էր ուղարկում փոքր սրվակով ու Էջմիածին՝ Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետին, Երուսաղեմի և Կ. Պոլսի պատրիարքներին՝ «իբրև նշանակ եղբայրության, սիրո և համերաշխության նվիրապետական Աթոռներու»:

Մայր Աթոռ ու Էջմիածին ուղարկված մեծոհի սրվակի վրա գրվել էր հետևյալը.

«ՍՐԲԱԼՈՅՍ ՄԵՌՈՆ

ՕՐՀՆԵԱԼ

Ի Տ. ԲԱԲԳԷՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԷՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ
ՂԱՆԹԻԼԻԱՍ—ԼԻԲԱՆԱՆ

1936 մարտ 29, Կիրակի

յերկրորդ ատուր Տօնի

Սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին մտիցն ի Վի-
րապն եւ նուիրեալ սուրբ սիրով

Առ սիրելի եղբայրն մեր

Տ. Տ. ԽՈՐԷՆ Ս. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ

Ամենայն Հայոց ի Ս. Էջմիածին

Ծանօթութիւն

Ի յօրհնելն մեր զայս Մեծոհ Սրբալույս,

խառնեցաք

ի նա զերիս հնագոյն Մեծոհն ի Մայր Աթո-

ռոյ Սրբոյ

Էջմիածնի, զօրհնեալսն ասեմ յերջանկայի-

աացն Ղազարայ Զահկեցոյ, Եփրեմայ Զա-
բեցոյ, Գևոր-
գայ վերջնոյ Տփղիսեցոյ, որպէս և զվերջին
անգամ օրհ-
նեալն ի Ծերունագարոյ Սահակայ Հայրա-
պետէն մերմէ
կաթողիկոսա-
կան Աթոռոյ և
յապացոյց միասնականութեան նուիրապե-
տութեան Հայաս-
տանեայց եկեղեցոյ:
Խնդրեմք զի և դուք խառնեսցիք ի սմանէ
ի Մե-
ռոնն, զոր օրհնելոց էք, եթէ կամեսցի Տէր»:

Մեծոհի օրհնությունից չորս ամիսներ հե-
տո, 1936 թվականի հուլիսի 9-ին, հինգշաբ-
թի օրը, անակնկալորեն մահանում էր Տ. Բաբգեն աթոռակից կաթողիկոսը (1868—
1936) վաթսուներեք տարեկան հասակում,
կաթողիկոսական գործունեության կես ճա-
նապարհի վրա («Հասկ», 1936, հուլիս—
օգոստոս, էջ 91—94):

Այրիացալ Անթիլիասի Աթոռը: 1935-ի
նոյեմբերի 25-ին մահացել էր նաև դպրե-
վանքի վերատեսուչ տ. Ծահե արքեպ. Գաս-
պարյանը:

Անթիլիասի «ավագուտքի մը եզերքը
բարձրացած այս կմախքային կառույց-վան-
քեն երկու պլուն մեկեն ինկան տասը ամիս-
ներու ընթացքին, երկու պլուն բով-բովի՝
Ծահե և Բաբգեն: Բայց, շա՛տ է այս:

Նախկին որբանոց Անթիլիաս:

Ո՛րք Անթիլիաս» («Հասկ», 1936, էջ 46):
Ծերունագարոյ և վշտահար Տ. Սահակ
կաթողիկոս Խապայան 87 տարեկան հա-
սակում այս առթիվ գրում էր արցունքով և
արդունով.

«Կրկին զարկալ վիշտը նորահաստատ
մեր բույնին: Անկալ այդ մեծ հազգե մեզմե,
այդ մեծ և գործոն» («Հասկ», 1936, էջ 90):

Տ. Սահակ կաթողիկոսի 1936 թվականի
հուլիս 20 թվակիր և համար 116 կոնդակով
Կիպրոսի առաջնորդ տ. Պետրոս արքեպ.
Սարաճյան նշանակվում էր ընդհանուր փո-
խանորդ՝ կաթողիկոսի հետ միասին «խոր-
հրդակցությամբ վարելու կաթողիկոսարա-
նիս վերաբերյալ ներքին և արտաքին բոլոր
գործերը» («Հասկ», 1936, էջ 104):

1937 թվականի մայիսին կահիրեաբնակ
Կ. պոլսեցի տեղ և տիկին Սիմեոն և Մայթիդ
Գալլազյանների նվիրատվությամբ (4000
անգլ. ոսկի) գնվում էր Անթիլիասի կաթո-
ղիկոսարանի կալվածք, որպես եկեղեցու և
ազգի սեփականություն: 1937 թվականի
սեպտեմբերին կաթողիկոսարանի և ամե-
րիկյան Նիյո իստ Ռըլբֆի միջև ստորագրե-

վեց Անթիլիասի կալվածների գնման համաձայնությունը:

Անթիլիասի կաթողիկոսարանի կալվածների գնման ուրախ լուրը մեծ գոհունակություն է պատճառում նաև Ամենայն Հայոց Հայրապետին և Մայր Աթոռին:

1937 թվականի օգոստոսի 30-ին համար 466 նամակում Ս. Խորեն Ա. կաթողիկոսը գրում էր Ս. Սահակ կաթողիկոսին, իր մասնավոր գոհունակությունը և ուրախությունը հայտնելով այդ առթիվ:

Բ. Երուսաղեմի Աթոռը

1930 թվականի ապրիլի 27-ին՝ կիրակի օրը, վախճանվում էր Երուսաղեմի պատրիարք տ. Եղիշե արքեպ. Դուրյանը (1868 փետրվարի 23—1930 ապրիլի 27)՝ շուրջ ութ տարի ու կես փառավորելուց հետո Սրբոց Հակոբյանց առաքելական Աթոռը:

Դուրյան պատրիարքի մահը սեղանի վրա էր դնում պատրիարքական ընտրության հարցը: Դուրյանը Երուսաղեմի վերջին պատրիարքն էր, որի ընտրությունը կատարվել էր Կ. Պոլսում, 1921 թվականի սեպտեմբերին՝ բացառաբար ազգային սահմանադրության համաձայն:

Այժմ, 1930 թվականին, ազգային սահմանադրությունը պատմության արխիվն էր անցել, Երուսաղեմն ընկել էր անգլիական հոգատարության տակ 1917 թվականից ի վեր:

Դժբախտաբար, մեծանուն պատրիարքը իր զահակություն տարիներին չէր կարողացել կազմել Երուսաղեմի հայոց հաջորդ պատրիարքների ընտրության վերաբերյալ որևէ կանոնադրություն, որով առաջնորդվել: ազգն ու միաբանությունը, մինչդեռ Մայր Աթոռում, 1925 թվականին Գևորգ Ե կաթողիկոսը Պոլսից հեռավորումից հետո, կազմել էր 25 հոդվածներից բաղկացած մի կանոնադրություն-հրահանգ (Տե՛ս «Էջմիածին» ամսագիր, 1968, Ա համար, էջ 43), որով կատարվել էին Ս. Խորեն Ա., Ս. Գեվորգ Զ և Ս. Վազգեն Ա. կաթողիկոսների ընտրությունները:

Այս իմաստով Դուրյան պատրիարքի մահը դժվարությունների առաջ էր դնում և՛ ազգը, և՛ միաբանությունը:

1930 թվականի մայիսի 5-ին, Դուրյանի մահից անմիջապես հետո, վանքի Տնօրեն ժողովը հրավիրում էր Միաբանական ընդհանուր ժողով՝ վանական կանոնադրության 24-րդ հոդվածի համաձայն, պատրիարքական տեղապահ ընտրելու համար: Ժողովում պատրիարքական տեղապահ էր ընտրվում Ս. Հակոբյանց վանքի լուսարարապետ տ. Մեսրոպ եպս. Նշանյանը, որի պարտակա-

կաթողիկոսարանի կալվածների վերջնական գնումից հետո ևս Ս. Խորեն Ա. կաթողիկոսը 1937 թվականի սեպտեմբերի 3-ին, գոհունակությամբ գրում էր նաև կաթողիկոսական ընդհանուր փոխանորդ տ. Պետրոս արքեպ. Սարաճյանին («Հասկ», 1937, էջ 121):

1939-ին վախճանվում էր Ս. Սահակ կաթողիկոս Խաչապանը՝ 90 տարեկան հասակում (ծնված 1849 մարտ):

նությունն էր լինելու «օրենքի գծած սահմանին մեջ առժամապես վարել տուրք Աթոռի գործերը և գլխավորաբար հսկել պատրիարքական ընտրության գործառնությանց վրա» («Միոն», 1930, էջ 156):

Ստեղծված նոր կացության առաջ և որևէ ընտրական կանոնադրության բացակայության պայմաններում Երուսաղեմի հայոց պատրիարքի ընտրության հարցը լայնորեն քննության նյութ էր դառնում հայ մամուլում, ազգային-եկեղեցական իշխանությունների և մարմինների համար:

Օրվա հրատապ հարցն էր՝ ո՞վ պետք է ընտրի Երուսաղեմի նոր պատրիարքին, ա՞զգը, թե մի բոլոր միաբանությունը. ընտրությունը ինչպե՞ս պետք է կատարվի, ի՞նչ սկզբունքով և ոգով:

Առաջինը Կ. Պոլսի Ազգային կենտրոնական վարչության խառը ժողովը ի պաշտոնե և հանգամանորեն զբաղվում էր այդ հարցով և 1930 թվականի սեպտեմբերի 4-ի իր նիստում այն մասնավոր քննության առարկա դարձնելուց հետո, հետ երկար խորհրդակցության առնում էր հետևյալ որոշումները, որոնք պաշտոնական գրությամբ փոխանցվում էին Մայր Աթոռ:

1. Երուսաղեմի պատրիարքի ընտրությունը կատարել ազգի հավաքականության մասնակցությամբ:

2. Պատրիարքի ընտրությունը անպատճառ հետաձգել մինչև 1930 թվականի հոկտեմբերը՝ ս. Էջմիածնում ազգային-եկեղեցական ժողովի գումարումը:

3. Պատրիարքի ընտրությունը ազգային-եկեղեցական ժողովի օրակարգի նյութ դարձնել և հետ քննության՝ ժողովում մշակել պատրիարքական ընտրության մի նոր կանոնադրություն, որ ճշտված և շեշտված լինեն պատրիարքական ընտրության մեջ ազգի ձայնն և մատակարարական գործառնության մեջ նրա հակակշռի իրավունքը» (ընդգծումը իմն է—Ա. Հ.):

Մայր Աթոռում քննության են առնվում վերոհիշյալ առաջարկները և Գերագույն հոգե-

վոր խորհուրդը, տեղակալ տ. Խորեն արքայ. Մորադբեկյանի գլխավորությամբ, որոշում է գրել Երուսաղեմ պատրիարքական տեղապահ տ. Մեսրոպ եպս. Նշանակին և իրազեկ դարձնել նրան և միաբանությունը:

«1. Ազգային-եկեղեցական հաստատությանց և հայ մամուլի մեջ տիրող տեսակետներին՝ հրավիրելով սուրբ Աթոռի միաբանությանը արտահայտվելու հետևյալ խնդրի նկատմամբ՝ նշելով ազգի բաղձանքների իրականացման հնարավոր ուղին, ըստ յուր հայեցողության:

2. Առանձին գրությամբ ստանալ Երուսաղեմի սուրբ Աթոռի ընթացիկ տարվա ելևմուտույցը:

3. Իրազեկ դարձնել Կ. Պոլսի Ազգային կենտրոնական վարչությանը՝ Երուսաղեմ ուղարկված Մայր Աթոռի գրությունների բովանդակությանը և Գերագույն հոգևոր խորհրդի սեփական տեսակետներին, այդ հարցի առնչությամբ» (Արձանագրություն):

Մյուս կողմից Երուսաղեմի պատրիարքական տեղապահը և միաբանությունը աշխատում էին պաշտոնական քառասունքից հետո, ըստ կանոնադրության, սկսել աշխատանքները պատրիարքական ընտրության:

Այսպես, Միաբանական ընդհանուր ժողով էր գումարվում Երուսաղեմում 1930 թվի հունիսի 19-ին, տեղապահի նախագահությամբ զբաղվելու համար պատրիարքական ընտրության նախապատրաստական աշխատանքներով:

Ժողովը նախ արձանագրում է, որ «այժմ ամենակարևոր և էական խնդիրը պատրիարքական ընտրության եղանակն է» (ընդգծումը իմն է—Ա. Հ.):

Հետ խորհրդակցության Միաբանական ընդհանուր ժողովը, փոփոխության ենթարկելով Երուսաղեմի պատրիարքի ընտրության վերաբերյալ Ազգային Սահմանադրության 20, 21, 22 և 23 հոդվածները, կազմում էր «նախագիծ միաբանական կանոնագրի պատրիարքական ընտրության վերաբերյալ հոդվածներում», ըստ հետևյալի.

20. Երուսաղեմի պատրիարքի մահեն հետո միաբանությունը իր միջեն տեղապահ մը կընտրեն և հոգատար կառավարությունը կհաստատեն զայն:

21. Պատրիարքի մահեն քառասուն օր հետո տեղապահը նիստի կհրավիրե Միաբանական ընդհանուր ժողովը, որ գաղտնի քվեարկությամբ պատրիարքական ընտրելույց հնգանուն ցանկ մը կպատրաստե:

22. Պատրիարք ընտրելիք անձը գոնե 35 տարին լրացուցած և միաբանության անդամ (նախնական կամ վարդապետ) պետք է լիա:

23. Հաջորդ օրը Միաբանական ընդհա-

նուր ժողովը այս հնգանուն ցանկին մեջեն կընտրեն պատրիարքը, գաղտնի քվեարկությամբ և բացարձակ մեծամասնությամբ:

Ժողովը արձանագրում էր նաև հետևյալ չափ կարևոր հանգամանքը:

«Նկատելով նախ, թե ամեն կողմն բաղձանք կհայտնվի, որ Երուսաղեմի պատրիարքի ընտրության մեջ մասնակցություն ունենա նաև հայ ժողովուրդը և երկրորդ նկատելով, թե գոյություն չունի ուրիշ իրավասու կենտրոնական մարմին մը, որ փոխարիներ Կ. Պոլսի ազգային երեսփոխանական ժողովը, և եթե ունենար իսկ, դարձյալ հոգատար կառավարության արգելքից պիտի հանդիպեր այն սկզբունքով, որով կմերժե Կ. Պոլսի ազգային պատրիարքարանի մասնակցությունը: Ժողովս նպատակահարմար կդատե Երուսաղեմի պատրիարքի ընտրությունը ենթարկել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի վավերացման, ըստ որում սուրբ Էջմիածնի Հայրապետ ընտրված ըլլալով հայ ազգի հոգևորական և աշխարհական ներկայացուցիչներն բաղկացյալ համազգային ժողովն մը, ամբողջ ազգը կներկայացնե ինք, որով և իր վավերացումը ազգային վավերացման կնիք կստանա» (ընդգծումն իմն է—Ա. Հ.):

Նախագծում որպես 23-րդ հոդվածի շարունակություն արձանագրվում էր, որ «ընտրության արդյունքը կհաղորդվի սուրբ Էջմիածին՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին, և Անոր վավերացումը ստացվելն հետո, հոգատար կառավարության միջոցով կներկայացվի Լոռոն՝ թագավոր-կայսեր հաստատության» («Սիոն», 1930, էջ 271—274): (Ընդգծումն իմն է—Ա. Հ.):

1930 թվականի հունիսի 19-ի Միաբանական ընդհանուր ժողովի կողմից պատրիարքի ընտրության վերաբերյալ բարեփոխված կանոնագիրը հունիսի 26-ին տեղապահի պաշտոնական գրությամբ հաղորդվում էր Երուսաղեմի կառավարչին ի գիտություն:

Այնուհետև պատրիարքարանի և կառավարության միջև շարունակվում են բանակցությունները «պատրիարքական ընտրության շուրջ պաշտոնական գործողությանը» («Սիոն», 1931, էջ 222):

1930 թվականի դեկտեմբերի 22-ին տեղապահը առանձին տեսակցություն էր ունենում Երուսաղեմի անգլիացի կառավարչի հետ՝ տ. Կյուրեղ վրդ. Իսրայելյանի ընկերակցությամբ՝ «պատրիարքական ընտրության շուրջ»:

Դեկտեմբերի 25-ին տեղապահը հանկարծակի Միաբանական ընդհանուր ժողով էր հրավիրում, որ գրավոր զեկուցում էր կառավարության հետ իր բանակցությունների շուրջ: Կառավարությունը մերժել էր Երուսաղեմի պատրիարքի ընտրությունը Ամենայն

Հայոց Հայրապետի վավերացման ենթարկելու Միաբանական նախագծի 28-րդ հոդվածը:

Միաբանական ընդհանուր ժողովը այդ գեկուցագրի հիման վրա իսկույն նահանջում էր իր հունիսի 19-ի որոշեցրած դիրքերից և իբր «հանգամանորեն խորհրդակցելն էս»՝ հարմար դատեց և որոշեց բարեփոխել 23 հունիսին տված իր որոշումը միաբանական կանոնագրի պատրիարքական ընտրության վերաբերյալ հոդվածներու մասին:

«Սուրբ Աթոռույս Միաբանական ընդհանուր ժողովը իր ներկա տարեշրջանի 25 դեկտեմբերի 1930 ժ-ն հիստին մեջ լսելն հետո Ձեր Սրբազնության գեկույցը գոր ըրավ՝ Երուսաղեմի վսեմ. Կառավարչին հետ իր 1930 դեկտեմբեր 22-ին ունեցած տեսակցության առթիվ, հետ խորհրդակցության քվեարկեց հետևյալ որոշումները.

Առաջին.—«Նկատելով որ սուրբ Աթոռույս պատրիարքի ընտրությունը Ամենայն Հայոց Հայրապետին վավերացման ենթարկելու պարագան նախընթաց մը չունի, այս անգամվան համար առկա թողույ իր ներկա տարեշրջանի 19 հունիս 1930 հիստին մեջ այս կետին վերաբերմամբ տված որոշումը, և այս խնդրին լուծումը հանձնել ընտրելի ապագա պատրիարքին»:

Երկրորդ.—«Խնդրել բրիտանական հոգատար, արդարասեր կառավարութենեն հայոց ազգին և միաբանությանն դարավոր իրավանց պահպանումը և հառաջիկա պատրիարքական ընտրության միաբանության վերապահումը, հնգանուն ցանկին վրայեն ընտրելու պատրիարքը, արտոնությանը Նորին Վեհափառության թագավորկայսեր, որ իրավունք ունի ըստ նախընթացին հաստատելու և վավերացնելու ընտրալը»:

Միաբանական ընդհանուր ժողովը, անգլիական կառավարության հետ համախորհուրդ, իր այս անօրինական որոշումով ազգ, գլխում էր Երուսաղեմի պատրիարքական Աթոռի գործերի վրա հսկելու և պատրիարքի ընտրության մեջ ձայն ունենալու դարավոր իրավունքից: Մի անգամ ևս ոտնահարվում էին Ազգային սահմանադրությունը, հայ եկեղեցու դարավոր կարգ ու կանոնը, և պամաններ էին ստեղծվում, որ մի խումբ վանականներ հետագայում ազգի հակակշռի ազդեցությամբ, տեղ ու տնօրինություն անեին վանքում:

1931 թվականի հունիսի 8-ին պատրիարքարանում գումարվում է նորից Միաբանական ընդհանուր ժողով, որ ընթերցվում է 1931 հունիս 2 թվականի Երուսաղեմի անգլիական կառավարչի հետևյալ պաշտոնագիրը, որով արտոնվում էր պատրիարքա-

կան ընտրության փոփոխված վերոհիշյալ կանոնների գործարկությունը.

«Արտաքին գործոց նախարար կընդունի, որ Երուսաղեմի հայոց նոր պատրիարքի ընտրությունը կատարվի Միաբանական ընդհանուր ժողովի 19 հունիս 1930 և 25 դեկտեմբեր 1930 հիստերու որոշումներուն համաձայն: Ընտրության արդյունքը հաղորդվելու է այս պաշտոնատան, որպեսզի կարգադրություններ ըլլան ընտրված պատրիարքին անունը Վեհափառ թագավորին ներկայացնելու՝ վերջնական հաստատման համար»:

1931 թվականի հունիսի 15-ին Միաբանական ընդհանուր ժողովում, ըստ նոր կանոնադրության, կազմվում էր «պատրիարքական ընտրելաց հնգանուն ցանկ», իսկ հաջորդ օրը, հունիսի 16-ին, Միաբանական ընդհանուր ժողովը 41 միաբանների 34 քվեի լացարձակ մեծամասնությամբ Երուսաղեմի պատրիարք էր ընտրում Եգիպտոսի հայոց առաջնորդ տ. Թորգոմ արքեպ. Գուշակյանին՝ Օրմանյանի և Դուրյանի աշակերտին և հայ եկեղեցականության կարկառուն և ինքնատիպ դեմքերից մեկին:

Պատրիարքական տեղապահի ստորագրությամբ այս ընտրության տեղեկագիրը հաղորդվում էր Մայր Աթոռին, հուլիս 3 պաշտոնական գրությամբ («Սիոն», 1931, էջ 285):

Ամենայն Հայոց Հայրապետի տեղակալ տ. Խորեն արքեպիսկոպոսը 1931 թվականի օգոստոսի 4-ին և համար 238 գրությամբ «իր խնդակցությունն» էր հայտնում «հաջող ընտրության համար» շեշտելով, որ տ. Թորգոմ պատրիարքը ըստ ամենայնի կարդարացնի Մեր և ընտրողների հույսերն ու բաղձանքները յուր բոլոր ջանքերն ու օգտակար գործունեությունը նվիրաբերելով հայության նվիրական սրբավայր Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց ուխտի բարոյական և նյութական բարգավաճման» («Սիոն», 1931, էջ 236):

Տեղակալ տ. Խորեն արքեպիսկոպոսը օգոստոս 11 թվակիր և համար 244 գրությամբ շնորհավորում էր նաև նորընտիր պատրիարքին և ապա օգոստոս 12 թվակիր և համար 250 գրությամբ նշում, որ «այս անգամվա պատրիարքական ընտրությունը, ըստ ձևի սահմանափակ էր, պակասում էր ազգի ձայնը, ազգային երեսփոխանական պատկառելի ժողովի մասնակցությունն ու որոշումը (ընդգծումը իմն է—Ա. Հ.): Հանգամանքների և ստեղծված պայմանների հետևանքով, միաբանությունն է միայն, որ յուրովի կատարել է ընտրությունը, սակայն նույն միաբանությունը հեռատեսությունն է ունեցել խորապես գիտակցելու այդ հանգամանքը և յուր քվեները կենտրոնացրել է

այնպիսի մեկի վրա, որին անպայմանորեն միաձայնությամբ կընտրեն ազգի ընտրյալներ կայացուցիչներից կազմված հեղինակավոր ազգային-եկեղեցական ժողովը» («Սիոն», 1931, էջ 319):

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի տեղակալը սույն պաշտոնական գրության մեջ, հանուն հայ ժողովրդի, թելադրում էր ընտրվող պատրիարքին, միջոցներ ձեռք առնել, որպեսզի հաջորդ պատրիարքական ընտրությունները չլինեն «ըստ ձևի սահմանափակ» և ապահովվի ընտրությունների մեջ մասնաճյուղի ձայնը, ըստ կարգաց և կանոնաց հայ եկեղեցու»:

1931 թվականի հոկտեմբերի 22-ին Ժորժ Ե թագավոր-կայսրը վավերացնում էր ընտրությունը և նույն թվականի նոյեմբերի 26-ին տեղի էր ունենում տ. Թորգոմ պատրիարքի գահակալությունը:

1931 թվականի դեկտեմբերի 9 թվակիրը համախոսում տ. Թորգոմ պատրիարքը գրում էր Մայր Աթոռ, իր ընտրության իշխանության կողմից հաստատման մասին և հավաստիացնում, թե ինքը անցել է իր պաշտոնի գլուխը և թե «Ամենայն Հայոց հայրապետական իշխանության հանդեպ հավատարմությունն ու հնազանդությունը» իր պարտքն է համարելու միշտ և «Մայր Աթոռի բարոյական-տնտեսական բարգավաճումը» իր գործունեության նպատակը, ինչպես միշտ:

Արդարև, տ. Թորգոմ պատրիարքը Տ. Խորեն Ա կաթողիկոսի աջ բազունին էր սփյուռքում, անխաբիա էջմիածնական, ջերմ պաշտպան Մայր Աթոռ և էջմիածնի իրավունքների և գերազանդության:

1916 թվականի սեպտեմբերին Գևորգ Ե-ը նրան նշանակել էր հայրապետական պատվիրակ «եղանեալ լայնելության հոգևոր որդուց մերոց ցրելոց ի սահմանամերձ վայրս Եգիպտոսի և Սուդանի, ապա անտի անցանել ի հնդկա, ի պարս...»:

1929 թվականի օգոստոսին նույնպես տ. Թորգոմ արքեպիսկոպոսը նշանակվում էր հայրապետական պատվիրակ ողջ Եվրոպայի հայոց:

Տ. Խորեն Ա կաթողիկոսը Թորգոմ պատրիարքին էր հանձնում իր 1934 թվականի երկու կոնգրակներով, սփյուռքում Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության 1500-ամյակի հանդիսությունների ղեկավարությունն ու 1937 թվականին հայ եկեղեցու բարեկարգության վերաբերյալ Գերագույն հոգևոր խորհրդի գեկուցագրի ոգով աշխատանքները ղեկավարելու գործը:

Երբ հայրապետական նոր պատվիրակ տ. Գարեգին արքեպիսկոպոսը եկավ սփյուռք, տ. Թորգոմ պատրիարքը թելադրում էր այս առթիվ սփյուռքին:

«Պետք է լռեն կիրքերը, պետք է ամենեն ավելի և բոլոր կողմերում վրա իշխե գիշողության ոգին: Պետք է ամենքը բոլորվին Մայր Աթոռի Առաքյալին շուրջ և լսեն անոր խաղաղության խորհուրդները... Ամբողջ պետք է երգը իր շրթունքին վերադառնա Հայաստան, ի ս. էջմիածին, Ամենայն Հայոց Սրբազանգույն Հայրապետին հաղորդելու համար սփյուռքի հայության որդիական համբույրն ու հարգանքը» («Սիոն», 1936, հոկտեմբեր):

Թորգոմ պատրիարքը իր յոթամյա գահակալության շրջանին (1931 նոյեմբեր—1939 փետրվար 20) իր եկեղեցական-ազգային, հոգևոր-կրոնական, գրական-քարոզչական, վանական-վարչական կազմակերպչական գործունեությամբ հանդիսացավ Երուսաղեմի Աթոռի երախտաշատ հայրապետներից մեկը:

Նրա օրով բարձր ու կազմակերպված հիմքերի վրա դրվեց Երուսաղեմի ժառանգավորաց վարժարանի և ընծայարանի ուսումնական գործը տ. Տիրան վրդ. Ներսիսյանի տեսչությամբ, ինչպես նաև դպրոցական գործը առհասարակ Պաղեստինի հայ գաղութի ծոցում: Ընծայարանում և ժառանգավորաց վարժարանում դասավանդելու հրավիրվեցին ծանոթ մտավորականներ, որոնց թվում մանկավարժ, արվեստագետ Ծաֆան Բերբերյանը, գրականագետ Հակոբ Օշականը: Անձամբ ինքը՝ գրագետ պատրիարքը, մեծ նվիրումով դասավանդում էր գրաբար, եկեղեցական մատենագրություն, եկեղեցական իրավունք, կրոնից պատմություն և քարոզչություն:

Թորգոմ պատրիարքի օրով վանքի տարանը օժտվեց արագատիպ, էլեկտրաշարժ մամուլով: 1933 թվականին նշվեց վանքի տպարանի հաստատման 100-ամյակը:

Վանքի միաբանության մեջ Թորգոմ պատրիարքը հաստատեց վանական կարգապահություն և նվիրումի ոգի՝ ս. տեղյաց աննահանջ ծառայության և ազգային իրավունքների պաշտպանության:

«Սիոն» ամսագիրը տ. Թորգոմ պատրիարքի խմբագրության ներքո դարձավ հայ եկեղեցու ծանր հրետանին, նրա հույակաա խմբագրականներով, սքանչելի «նոթք և միջք»-երով, որոնցում ընդգրկվում էր հեղինակությամբ, իմաստությամբ և համարձակությամբ գաղթաշխարհի ողջ կյանքը՝ իր լուսավոր և ստվերոտ կողմերով:

Թորգոմ պատրիարքը ճոխացրեց Դուրյան մատենադարանը, հիմնեց Դուրյան թարգմանչաց գրական մրցանակը: Նրա օրով կենդանի մնաց միշտ եկեղեցու բեմը, պայծառ՝ եկեղեցիներն ու սրբավայրերը:

Տ. Թորգոմ պատրիարքը մեծ ուշադրություն

դարձրեց վանքի տնտեսական կացության բարելավման վրա: Նրա օրով վանքը ընկել էր շուրջ 100000 անգլիական ֆունտ ստերլինգի պարտքի տակ: Թորգոմ պատրիարքի ձեռք առած խնայողական ռեժիմի հետևանքով ոչ միայն «զգետնվեց պարտքի վիշապը» մեծ մասամբ, այլ նաև Երուսաղեմում, Յաֆայում, Բեթլեհեմում և Ամմանում վանքապատկան հողերի վրա կառուցվեցին հաստիքաբեր նոր շենքեր, մեծապես բարելավելով վանքի և միաբանության տնտեսական վիճակը: Վանքի տնտեսական բարեկարգության գործում Թորգոմ պատրիարքի մեծ խորհրդականը եղավ ելևտագետ-տնտեսագետ Ոսկան Բեյ Մարտիրոսյանը, որը պատրիարքի կողմից հրավիրվեց Երուսաղեմ՝ այդ գործի համար:

Թորգոմ պատրիարքի կենսագիր Արշակ Ալպոյաճյանը նրան անվանել է հայ եկեղեցու «արթուն պահակ», որի «միշտ շահագրգռության առարկան եղան... ընդհանուր հայ եկեղեցվո շահերը, անոր կազմակերպության ուժեղացումը, անոր Մայր Աթոռին

և մյուս Աթոռներում վիճակը...: Իր այս ջերմագին զգացումը և հարումը և հավատարմությունը դեպի Մայր Աթոռ մեծապես գնահատվեցավ Խորեն Ա կաթողիկոսին, որ 1936 նոյեմբերին զինքն վարձատրեց սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի պատվանշանին առաջին կարգի ականակոտ խաչով» (Արշակ Ալպոյաճյան, «Թորգոմ պատրիարք Գուշակյան», Կահիրե, 1940, էջ 668—670):

Մեծանուն պատրիարքը մահանում էր 1939 թվականի փետրվարի 20-ին:

Կորուստ կորստի վրա էր կրում հայ եկեղեցու նվիրապետությունը:

Եթե Տ Խորեն Ա կաթողիկոսի գահակալության տարիներին նվիրապետական Աթոռները ունեին իրենց գահակալները, ապա մինչև 1939 թվականը մահանում էին Տ. Բաբգեն աթոռակից կաթողիկոսը (1936 մայիս), Տ. Խորեն Ա կաթողիկոսը (1938 ապրիլ), Տ. Սահակ կաթողիկոսը (1939), տ. Թորգոմ պատրիարքը (1939): Այրիանում էին հայ եկեղեցու նվիրապետական երեք Աթոռները:

Գ. Կ. Պոլսի Աթոռը

Տ. Խորեն Ա կաթողիկոսի օրով Կ. Պոլսի պատրիարքական Աթոռի վրա էր գտնվում տ. Մեսրոպ արքեպ. Նարոյանը: Առանձին ասելիք չունենք այս Աթոռի գործունեության մասին:

«Կ. Պոլսի հայ պատրիարքությունը, որ դարերն է վեր դարձած էր վարչական կեդրոն մը Թուրքիո հայ եկեղեցվույն համար, այժմ ամփոփված է հին մայրաքաղաքի սահմաններում մեջ, պահելով սիրտերու մեջ իր նախկին կազմակերպության և գործունեության հմայքը միայն» («Սիոն», 1930, էջ 35):

Տ. Խորեն Ա կաթողիկոսի օրով ոմանք արտաքին թելադրությամբ փորձեցին անխելք և վտանգավոր մի տագնապ ստեղծել Կ. Պոլսի ազգային պատրիարքարանի շուրջ: Այդ տագնապի մասին կարդում ենք «Սիոն» ամսագրի մեջ. «Եկեղեցվո և ազգին շահերու անունով այդ անկարգապահությունը ընդդեմ ցույց տվին, թե իրենք ամենևին չեն հասկնար եկեղեցվույն և ազգին շահերը, ոչ ալ կզգան իրենց վրա ճնշող քաղա-

քական նոր մթնոլորտին ծանրությունը: Սահմանադրություն մը ունինք, որու տառը և ոգին իրավունք կուտան ժողովրդին, որ պատրիարքները վերցնեն-դնեն... բայց օրինական միջոցներով: Ատկե տարբեր բոլոր միջոցներ և կերպեր պարզապես դավեր են օրենքի և օրենքով ընտրված անձի մը դեմ: Կ. Պոլսի Աթոռը կգտնվի սղնյախի փափուկ պայմաններու մեջ, որ հայ եկեղեցվո զավակներուն պարտքը պիտի ըլլա ներքին ցնցումներով նոր տագնապներ չստեղծել անոր շուրջ: Չենք ուզեր անձնական տեսակետներն դիտել այս հավետ դատապարտելի փորձին պատճառները: Բայց անարդարություն պիտի ըլլար, եթե դիտել չտանք, թե Կ. Պոլսի այսօրվան պատրիարքին պես ոչ փառատենչիլ, կասկածելի շահերն շատ վեր, իր նկարագրով անույշ, և իբրև հոգեփորական մարդ, անբասրելի դեմք մը պետք էր, որ հարգանքի հարկ մը դրած ըլլար տխուր փորձը հղացողներուն և գործադրողներուն վրա» («Սիոն», 1930, էջ 68):

